

УДК 340:572.02

В. В. Завальнюк

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ: СВОБОДА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИ

Характер юридико-антропологічного знання та його зв'язок з юридичними науками має актуальний характер не тільки з теоретичної, але і з практичної сторони. Дослідження юридичного детермінізму, а також свободи і відповідальності особи має найбільшу цінність при об'єднанні пізнавальних зусиль не тільки теоретиків теорії держави і права, а і практиків. Для цього твердження є певні передумови, які частково полягають у тому, що юридична антропологія логічно «зростає» з потреб в інноваційних теоретичних підходах і конструкціях держави і права; це теж ідеальні наукові побудови, проте їх спрямованість має принципово інший характер.

По-перше, юридична антропологія на даному рівні свого розвитку поки лише позначає свої можливості в пізнанні об'єктів більш типових для теорії держави і права.

По-друге, той, хто привніс у теорію держави і права основних парадигм юридичної антропології, здатний зробити правову політику більш етичною і гуманною.

По-третє, не слід різко розмежовувати юридичну антропологію і теорію держави і права, але слід враховувати особливості об'єкта теорії держави, що зводиться, головним чином, до держави. Як указує В. А. Бачинін, «ні суспільство, ні право не можна зрозуміти, якщо не намагатися поглянути на них крізь призму людської природи і ества» [1, с. 29].

Візьмемо, наприклад, добре досліджене в теоретико-правовій науці питання про принципи права [2]. Разом з тим аналіз принципів права ще далекий від завершення. Заважає цьому стереотипний погляд на правові ідеї, які в науці інтегруються як самодостатні; їх зміст і склад не береться під сумнів. Тим часом, як пишуть В. І. Леушін і В. Д. Перевалов, правові принципи — «це не результат суб'єктивного розсуду законодавців, а об'єктивно властиві праву якості» [11, с. 237]. Визнаючи це твердження

ня за істину, слід визнати актуальною вимогу змінити «якість права» (Л. С. Спірідонов), тобто потрібна переорієнтація пізнавальної діяльності на виявлення людського змісту права. Необхідним є перехід до розуміння права як результату самореалізації людини.

Теорія держави і права розглядає свій предмет соціологічно, ізольовано від особливих властивостей людини або соціальної групи. Це цілком виправданий підхід. У той же час актуально, коли створюється реальна можливість подолати соціологічну абстрактність теорії держави і права. Проте не йдеться про нав'язливе прагнення «пожвавити» теорію держави і права унікальними людськими образами з властивим їм специфічним сприйняттям держави і права. Йдеться про спробу пояснити внутрішнє значення правової поведінки людини в конкретній правовій системі, побачити державу і право не тільки з чисто зовнішньої сторони (функції держави, форми держави, джерела права і т.д.), а пояснити спонукальні чинники поведінки людини в рамках цих зовнішніх форм. Наприклад, візьмемо такий розділ теорії держави і права, як інститут монархії. Для теоретика держави і права це один з відомих різновидів форми правління. Для юриста-антрополога монархія — не тільки законодавство, сукупність норм про інститут монархії, але і відповідна правосвідомість народу, його будова. Як писав свого часу І. О. Ільїн, «немає нічого небезпечнішого, ніж вводити і нав'язувати народу таку державну форму, яка не відповідає його правосвідомості» [4, с. 17]. З погляду юридичної антропології, в умовах монархії правосвідомість народу вимагає персони, живого одноосібного носія, що виражає правову волю і державний дух народу. Монархічна правосвідомість пов'язана з батьківським сприйняттям верховної державної влади (про це говорить такий, наприклад, поважно-шанобливий народний вираз: «цар-батечко»). Абсолютно очевидно, що такий тип правосвідомості неможливий в державі з республіканською формою правління. Таким чином, юридична антропологія привносить в теорію держави і права нові ідеї і підходи, здатні повному освітити проблему.

Необхідність інтеграційних процесів теорії держави і права і юридичної антропології існує. Щоб продемонструвати можливості такої кооперації, спробуємо побудувати з позицій і цінностей юридичної антропології теоретичну модель взаємовідношення держави і суспільства, держави і людини. Це відношення є визначаючим для теоретичної науки про державу і право і тому демонстрація можливостей нових юридико-антропологічних підходів буде, можливо, переконливою.

Вчення про причинно-наслідкову обумовленість подій у світі є детермінізм. Різні форми детермінізму властиві різним рівням організації природи. Людське суспільство є вищим ступенем розвитку. На цьому ступені також діють свої закономірності, реалізується по-своєму характер причинно-наслідкових зв'язків і залежностей. Детермінізм в суспільстві називається соціальним детермінізмом [5, с. 29].

Головною межею соціального детермінізму є те, що він торкається

процесів і явищ такого світу, в який включена людина з її волею, потребою і бажанням, тобто в суспільстві окрім об'єктивних закономірностей діє ще і суб'єктивний чинник. Суб'єктивність цього чинника не означає свавілля, випадання з ряду причинно-наслідкових відносин. Дія суб'єктивного чинника в безлічі його складових, в сумарному векторі є об'єктивним. Він теж реалізується як суспільна закономірність. До того ж реалізація суб'єктивного чинника в соціальному розвитку здійснюється в тих об'єктивних умовах, які становлять соціальну реальність. До них належить рівень розвитку виробництва, науки, техніки, технології суспільного устрою.

Проте, людина перетворила мир на свій розсуд, слідуючи своїм ідеалам і цінностям. Вона сама породжує ті причини, слідством яких є соціальні зміни. У цьому плані людина виступає як чинник соціального детермінізму. Само цей різновид детермінізму називається антропологічним.

Будучи частиною соціального, антропологічний детермінізм характеризується тим, що соціальний мир стає продуктом його свідомої діяльності. Ця діяльність проходить у формах наявної суспільної культури, моральності, релігійності, духовності, інтелектуальності. Людина виробляє і відтворює соціальні процеси і форми соціального устрою, ґрунтуючись на досягненнях природних, технічних, соціальних і гуманітарних наук [12, с. 16–17].

Антропологічний детермінізм у даний час виражає закономірний етап взаємодії особи і суспільства. Людський інтелект, насиченість його інформацією стає не тільки планетарним чинником, але і чинником соціально-історичним. На цьому рівні людина по-справжньому стає суб'єктом суспільних відносин.

Дія даного чинника не є випадковою. На рівні становлення і розвитку постіндустріального (інформаційного) суспільства найголовнішим чинником соціального розвитку стає інформація. А людина є творець і носій сукупної інформації. На цьому рівні зростає потреба в управлінні соціальними процесами, виходячи зі всієї інформації, що є у людства, про світ соціального буття: інформації про природні ресурси, про екологічну безпеку, про оптимальні шляхи використання всієї сукупної інформації і т.п.

Антропологічний детермінізм характеризує статистичні закономірності існування і функціонування суспільства, виходячи з принципів синергетики, кібернетики, теорії штучного інтелекту. Він моделює розвиток людського суспільства як усереднювання вірогідності різних векторів змін, вибираючи серед них оптимальні шляхи [13, с. 73].

Родовими рисами людини є праця, розум, колективність, творчість, але разом з цим свобода і відповідальність. В рамках даного діапазону і розвивається людина, здійснюючи свій вибір і реалізуючи свою особову індивідуальність.

Ця реалізація здійснюється в умовах, що складаються в тій со-

ціальній системі, в якій живе людина. Вона здійснює вільний вибір, що не є свавіллям, а є виразом свідомості, розумності та свободи.

Свобода — це здатність людини до активної творчої діяльності відповідно до своїх устремлень, бажань, намірів, ідеалів і цінностей. У вільній діяльності вона добивається поставлених цілей і реалізує себе. Практична реалізація внутрішньої свободи (вибору, рішення, оцінки) здійснюється завдяки тому, що повинна існувати об'єктивна можливість такої реалізації. Реалізація внутрішньої свободи в зовнішню дію є перетворенням суб'єктивного в об'єктивне [14, с. 62].

В історії суспільної думки проблема свободи завжди наповнювалася різним значенням. Частіше вона зводилася до питання про те, чи володіє людина свободою волі, або всі її вчинки обумовлені зовнішньою необхідністю. Крайнощі в рішенні цієї проблеми зводилися до волюнтаризму і фаталізму. Згідно з першим підходом — людина вільна, вільна поступати так, як їй заманеться. Це її родова якість. З позиції фаталізму у світі все приречено, і кожна дія людини, навіть її свавільна дія є лише неусвідомлювана нею ланка в ланцюзі причинно-наслідкового зв'язку.

У повсякденному житті людина стикається не з абстрактною необхідністю, не з фаталізмом у вигляді долі, а з тиском зовнішніх для неї обставин. Ці обставини — втілення конкретно-історичних умов буття людини. Люди не вільні у виборі часу і місця свого народження, об'єктивних умов життєдіяльності, свого природного буття, яке виражається конкретністю своєї речовинності і тілесності. Але, з другого боку, буття людини — це не одновимірна лінія з минулого в майбутнє [8, с. 76–83]. Це завжди альтернативи, що припускають вибір, який характеризується як різними засобами досягнення поставлених цілей, так і різними результатами реалізації поставлених цілей. Відповідно цьому людина вільна в тому, які наслідки настають з її вибору і тому відповідальна за них.

Знання міри співвідношення вибору і відповідальності, об'єктивної основи того або іншого напрямку свого життя, умови, в яких вона реалізується, дає філософське наповнення поняттю свободи [9, с. 51–53].

Такий підхід до розуміння людської свободи протиставляє її суб'єктивному свавіллю. Людина вільна у своїх думках і вчинках зовсім не тому, що вони нічим не обумовлені. Але одночасно з цим причинна обумовленість вільних людських дій не є однозначною, одновимірною. Вона є багатовимірною системою, багатовекторним напрямом, в рамках яких людина вільна вибирати. Знання цього універсуму можливостей дозволяє зробити такий вибір свідомо; незнання робить людину заручником випадкових, непередбачуваних наслідків [7, с. 42].

Не існує абстрактної свободи, як не існує і абстрактної необхідності. Свобода завжди є вибір в конкретних умовах або можливість такого вибору. Не існує також і абсолютної свободи, вона завжди відносна. Це виявляється хоча б у тому, що соціум своїми нормами і обмеженнями визначає діапазон вибору; він може бути ширше або вуже, але завжди існує. Цей діапазон визначається ще і умовами реалізації свободи, фор-

мами суспільної діяльності, що склалися, рівнем розвитку суспільства і місцем людини в суспільній системі.

У реальному житті свобода існує у вигляді необхідності вибору. І людина не вольна змінити соціальні рамки вибору; вони їй дані, з одного боку, у спадок всією попередньою історією розвитку людства, з іншого — наявним буттям конкретної соціальності, в якій існує суб'єкт вибору [15, с. 31].

Антропологічний підхід до права виражається в тому, що вивчається людина, що знаходиться в системі правовідносин, яка не тільки зобов'язана і повинна, але і має право. Ця обставина зумовила прагнення проаналізувати головну соціально-юридичну цінність людини — свободу.

Юридична антропологія акумулює і використовує не тільки дані філософії, психології, інших наук про людину, але вона і створює власне оригінальне знання. І дійсно, філософи прагнуть визначити, як змінюється людина, її життя. Психологи аналізують, як виникають різні види поведінки людей — індивідуальне і групове; юристи-антропологи з'ясовують, як ці різні види поведінки людини та її цінності «перебувають в праві», одночасно творять його, підкоряючись йому і руйнуючи його.

Міра свободи людини в кожен історичну епоху була різною і визначалася рівнем розвитку продуктивних сил людства, суспільними відносинами, що склалися, розумінням людини як заходи всього існуючого. Ідея розумності буття завжди була переважною у філософії. Римський імператор філософ-стоїк Марк Аврелій теж намагався встановити свободу, упроваджуючи істину. Але і цей ідеал не витримав перевірки часом. Значить, тільки знання необхідності ще не робить людину вільною. Вона, слідуючи цьому знанню, може осмислено, а значить, вільно робити свій вибір. Але чи буде людина при цьому вільною, маючи на увазі питання типу: «свобода від чого?» і «свобода для чого?» [3, с. 21].

Це все грані свободи, вони ж — грані відповідальності. Вільно реалізуючи свій вибір, людина відповідає за те, що є слідством її вибору. Потрібно відзначити, що відповідальність як соціальний і особовий чинник виникає тільки тоді, коли людина вільна у своїх думках і вчинках. Якщо немає свободи, якщо всі дії людини вимушені, продиктовані «залізною» необхідністю, то немає і відповідальності. Людина не відповідає за те, що їй нав'язано крім її волі, крім або навіть всупереч її вільному вибору.

Відповідно до цього можна сформулювати поняття відповідальності. Відповідальність — соціально-філософське і соціологічне поняття, що характеризує об'єктивний, історично-конкретний вид взаємостосунків між особою, колективом, суспільством з погляду свідомого здійснення взаємних вимог, що пред'являються до них. Розрізняють такі види відповідальності: історичну, політичну, юридичну, етичну і т.п. Залежно від того, хто є суб'єктом відповідальності, виділяють індивідуальну (персональну), групову і колективну відповідальність.

Відповідальність формується в індивіда як діалектична єдність

внутрішніх і зовнішніх вимог, які, з одного боку, він пред'являє сам собі, а з іншого — вимоги, які пред'являються йому соціальною групою, суспільством. Цей зв'язок зовнішніх і внутрішніх вимог має складний характер взаємозв'язку. Зовнішнє, усвідомлене індивідом стає внутрішнім мотивом його діяльності, його переконанням. Внутрішнє, реалізувалося в соціальних відносинах, з форми особової суб'єктивності об'єктивується, стаючи соціальним фактом [6, с. 73–74].

Юридичні права і обов'язки є «альфою» і «омегаю» будь-якої правової системи. Саме їх поєднання в тексті законодавства дає можливість сформулювати «образ» права як такого. Цей образ може бути позитивним, коли права особи сформульовані вичерпно, коли вони реальні і забезпечені, і, навпаки, образ права може прийняти негативний вигляд, коли обов'язки і пов'язані з ними заборони носять надмірний і жорсткий характер.

Теорія держави і права проблему прав і обов'язків людини традиційно аналізувала на понятійному рівні, ретельно розглядаючи при цьому класифікацію прав і свобод людини, їх гарантії і надаючи увагу розгляду питань правового статусу особи. Це, безумовно, виправданий і логічний метод. Проте, на наш погляд, юридико-антропологічний підхід дозволяє углядіти нові грані в цій традиційній темі.

В юридичній літературі склалася думка, що шлях до нового типу відносин людини і держави лежить в площині розширення свободи і використання особистих прав. В. Д. Перевалов пише: «... права людини знаходяться в постійному розвитку, відображають динаміку суспільних відносин і зростання правосвідомості громадян» [10, с. 501]. Такий підхід був цілком виправданий для початкового етапу реформ в Україні, проте сучасна стадія соціального розвитку вимагає певної зміни в поглядах, що встояли, на взаємостосунки людини і держави. Після періоду всездозволеності потрібне відоме переосмислення таких, наприклад, феноменів, як відповідальність (в її взаємозв'язку із свободою), обов'язки громадян в їх співвідношенні з свободою, а також відповідальність і обов'язки, що розуміються в контексті загальнолюдських цінностей.

Можна зробити висновок, що антропологічний детермінізм є виразом нового відношення людини і суспільства, в якому людина стає справжнім суб'єктом (розглядаючи суспільство як об'єкт), що реалізовує свій особовий творчий потенціал у вигляді суб'єктивної реальності.

Л і т е р а т у р а

1. Бачинин В. А. Антропосоциологические проблемы права // Известия вузов. Сер. Правоведение. — 2001. — № 3.
2. Васильев А. М. О правовых идеях и принципах // Советское государство и право. — 1975. — № 3.
3. Золотухина-Аболина Е. В. Философия обыденной жизни. — Ростов н/Д, 1994.

4. *Ильин И. Л.* О монархии и республике // Вопросы философии. — 1991. — № 4.
5. *Камю А.* Бунтующий человек. — М., 1990.
6. *Курбатов В. И.* Логика. — Ростов н/Д, 1997.
7. *Марков Б. В.* Разум и сердце. — Ленинград, 1993.
8. *Обществознание: Учебник / В. И. Курбатов.* — 6-е изд. — Ростов н/Д: Феникс, 2006.
9. *Парсонс Г.* Человек в современном мире. — М., 1985.
10. *Перевалов В. Д.* Человек, право, мировой правопорядок // Теория государства и права / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. — М., 1998.
11. *Теория государства и права / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова.* — М., 1998.
12. *Франк С.* Духовные основы общества. — М., 1992.
13. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. — М., 1994.
14. *Хьел Л., Зиглер Д.* Теория личности. — С.Пб., 1997.
15. *Шилков Ю. М.* Гносеологические основы мыслительной деятельности. — С.Пб., 1992.